

DZIAŁALNOŚĆ MUZYCZNA OJCÓW BERNARDYNÓW W SANKTUARIUM MATKI BOŻEJ BUDSŁAWSKIEJ NA BIAŁORUSI

Wstęp

Od XVI do XVIII w. zakony katolickie pełniły ważną funkcję duszpasterską i edukacyjną na ziemiach białoruskich. W świątyniach rozbrzmiewały nie tylko organy, ale także zespoły instrumentalne. Największe wpływy w tym czasie zdobył sobie zakon jezuitów, obecny w takich dużych miastach, jak Połock, Nieśwież, Witebsk, Grodno, Mińsk i inne¹. Historycy wspominają także o aktywnej działalności ojców bernardynów. Ze źródeł historycznych wynika, że od XVI do połowy XIX w. jako jeden z głównych ośrodków kultywowania katolickiej kultury muzycznej wymienia się Budślą. Wiedza na temat tego ośrodka zaczyna się dopiero kształtować i właśnie niniejszy artykuł ma być przyczynkiem do jej uzupełnienia. Najpierw przedstawiono w nim rys historyczny kościoła i słynącego cudami wizerunku Najświętszej Maryi Panny w typie Hodegetrii². W kolejnym punkcie naszkicowano dzieje nieistniejącej już niestety kapeli budslawskiej. Do zachowanych dóbr materialnych należy natomiast osiemnastowieczny antyfonarz bernardyński oraz organy, które szczęśliwie przetrwały ok. 250 lat burzliwych losów omawianego sanktuarium.

Rys historyczny kościoła

Początki kościoła sięgają 1504 r., kiedy to wielki książę litewski i król Polski, Aleksander Jagiellończyk, podarował zakonowi bernardynów niemałą połac puszczy położoną między rzeką Serwecz, Terek i Zuja³. W tym samym roku mnisi zaczęli budować dla siebie tymczasowe mieszkania, które nazywali budami, a także niewielkie pomieszczenie do celebrowania Mszy Świętej i nabożeństw. Bernardynów (najpierw dwóch, później czterech) skierowano tam z Wilna, aby dostarczali drewna do macierzystego klasztoru⁴.

¹ В. Дадзіёмава, *Гісторыя музычнай культуры Беларусі да XX стагоддзя*, Мінск 2012, s. 53–54.

² A. Różycka-Bryzek, R. Legierski, *Hodegetria*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 6, *Graal – Ignorancja*, red. J. Walkusz i in., Lublin 1993, kol. 1096–1099.

³ F. Sielicki, *Region dolginowsko-budslawsko-krzywicki na dawnej Wileńszczyźnie*, Wrocław 1989, s. 12.

⁴ В. Бурлака, *Нацыянальныя санктуарыі Маці Божай Будслаўскай*, Мінск 2009, s. 5.

Nowo powstała miejscowość zyskała sławę ze względu na objawienie Matki Bożej w 1588 r.⁵ Na miejscu ukazania się Maryi zaczęto budować drewniany kościół, który poświęcono w 1591 r.⁶ Przedmiotem kultu stał się obraz Matki Bożej Nawiedzenia pochodzący z wileńskiego klasztoru Bernardynów⁷. Wizerunek ten w 1635 r. został zastąpiony przez obecny obraz Matki Bożej Budzławskiej⁸. Umieszczono go w nowym, murowanym kościele, którego budowa zakończyła się w 1643 r.⁹

Od 1731 r. w klasztorze budzławskim mieściła się szkoła teologii moralnej i retoryki¹⁰. Dzięki dynamicznej działalności zakonników w 1732 r. Budzław uzyskał prawa miejskie¹¹. W 1750 r. zaczęła się rozbudowa dotychczasowej świątyni¹². Nowy kościół został uroczystie poświęcony w 1783 r. przez bp. Franciszka Alojzego Gzowskiego, otrzymując tytuł Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny¹³. Dziewiętego grudnia 1787 r. w Budzławiu powstała samodzielna parafia. Bernardyni opiekowali się także filiami w Biorozaucy, Matykach i Żosnie¹⁴. W 1793 r. zakonnicy założyli przy swoim klasztorze szkołę podstawową, do której uczęszczały dzieci z Budzławia i z sąsiednich wiosek. Mnisi zajmowali się również działalnością charytatywną, zapewniając ubogim przytułek i jedzenie¹⁵.

W XIX w. ojcowie bernardyni poszerzyli obszar swojej działalności na filie w Zawiszynie (1841–1843), Duniłowiczach (1841), Druł (ok. 1855), Kurancy i Ra-

⁵ В. Бурлака, *Нацыянальныя санктуарыі...*, dz. cyt., s. 5–6.

⁶ F. Sielicki, *Region dolginowsko-budzławsko-krzywicki...*, dz. cyt., s. 12.

⁷ Mowa o klasztorze wileńskich bernardynów znajdującym się obecnie przy ul. Maironio 10 (przed 1945 r. ul. św. Anny). Wielokrotnie przebudowywana świątynia sięga swymi początkami 1469 r. Zob. *Kościół św. Franciszka i św. Bernardyna w Wilnie*, pl.wikipedia.org/wiki/Ko%C5%9Bci%C3%B3%C5%82_%C5%9Bw._Franciszka_i_%C5%9Bw._Bernardyna_w_Wilnie [dostęp: 14 X 2020 r.].

⁸ Kronika klasztorna poświadczają, że w 1598 r. papież Klemens VIII podarował obraz znajdujący się w Rzymie gubernatorowi mińskiemu, Janowi Pacowi, który przeszedł z kalwinizmu na katolicyzm. Wojewoda bardzo cenił sobie ten wizerunek Maryi i podczas wypraw zawsze woził go ze sobą. Po śmierci wojewody w 1610 r. obraz Matki Bożej stał się własnością jego kapelana, ks. Izaaka Sołokaja, który wziął go ze sobą do Dołhinowa, gdzie pełnił funkcję komendarza (administratora tamtejszego beneficjum kościelnego). W 1613 r. uczestniczył w Budzławiu w obrzędach Triduum Sacrum. Było to dla niego tak wielkie przeżycie, że postanowił ofiarować kościołowi ulubiony obraz maryjny. Zob. F. Sielicki, *Region dolginowsko-budzławsko-krzywicki...*, dz. cyt., s. 17.

⁹ У. Завальнюк, *Будслаўскі касцёл – святыня Беларусі*, Мінск 1993, s. 6.

¹⁰ Szkoła działała do 1791 r. Zob. В. Бурлака, *Нацыянальныя санктуарыі...*, dz. cyt., s. 15.

¹¹ F. Sielicki, *Region dolginowsko-budzławsko-krzywicki...*, dz. cyt., s. 31.

¹² Т. Мартынюк, *Антыфанарый XVIII стагоддзя з Будслаўскага кляштару бернардынцаў*, „Научные труды Белорусской государственной академии музыки” (2006), nr 13, s. 95.

¹³ А. Кулагін, *Касцёл спачыну Найсвяцейшай Дзевы Марыі [в. Будслаў]*, w: *Каталіцкія храмы на Беларусі: Энцыклапедычны даведнік*, red. А. Кулагін, Мінск 2000, s. 17.

¹⁴ В. Бурлака, *Нацыянальныя санктуарыі...*, dz. cyt., s. 15.

¹⁵ В. Бурлака, *Нацыянальныя санктуарыі...*, dz. cyt., s. 15.

doszkowiczach (ok. 1855)¹⁶. W 1858 r. zostali zmuszeni do opuszczenia Budślawia, pieczę zaś nad sanktuarium objęli księża diecezjalni¹⁷. Ten stan rzeczy trwał do 1939 r. Po II wojnie światowej, ze względu na trudną sytuację polityczną, obrzędy kościelne sprawowano tylko okazjonalnie¹⁸. Przełomowy okazał się rok 1992, w którym odbyła się pierwsza po ustanowieniu Republiki Białorusi pielgrzymka do sanktuarium budślawskiego, rozpoczynając okres odrodzenia kultu związanego z wizerunkiem Matki Bożej¹⁹. W 1996 r. do Budślawia powrócili ojcowie bernardyni²⁰. Kontynuując działalność swoich poprzedników, nadali świątyni pierwotne znaczenie, tak że stała się ona głównym ośrodkiem kultu maryjnego na Białorusi. Odbywający się tutaj festyn ku czci Patronki Białorusi wpisano ponadto na listę UNESCO (2018)²¹.

Zarys dziejów kapeli muzycznej

Kapelą muzyczną w średniowieczu nazywano grupę śpiewaków kościelnych, którymi kierował duchowny noszący tytuł prefekta kapeli. Od XVI w. nazwa ta zaczęła obejmować zespoły wokalnie-instrumentalne, a od XVII oznaczała również wszelkie zespoły muzyczne, zarówno kościelne, jak i świeckie²². Wiek XVII to czasy, kiedy większość kościołów katedralnych i kolegiackich posiadała swoje kapele²³.

Początki kapeli budślawskiej nie są jasne. Wiadomo, że w 1756 r. przy klasztorze Bernardynów powstała szkoła muzyczna dla około 15 chłopców²⁴. Prawdopodobnie stanowili oni pierwszy skład kościelny zespołu muzycznego. O losach kapeli nie wiadomo nic aż do roku 1786, z którego pochodzi rejestr jej przychodów i rozchodów²⁵. Po tej dacie następuje kolejna luka informacyjna trwająca do 1801 r.

¹⁶ B. Бурлака, *Нацыянальныя санктуарый...*, dz. cyt., s. 15.

¹⁷ *Нацыянальныя санктуарый Маці Божай у Будславе*, catholic.by/3/kasciol/sanctuarium/9083-natsyuanalny-sanktuaryj-matsi-bozhaj-u-budslave [dostęp: 17 III 2020 r.]. Od tego czasu kościół działał już wyłącznie jako świątynia parafialna. Po zdławieniu powstania 1863 r. kompleks klasztorny został przekazany wojsku carskiemu, a pod koniec XIX w. całkowicie rozebrany.

¹⁸ B. Бурлака, *Нацыянальныя санктуары...*, dz. cyt., s. 15.

¹⁹ B. Бурлака, *Нацыянальныя санктуары...*, dz. cyt., s. 17.

²⁰ *Нацыянальныя санктуарый Маці Божай у Будславе*, catholic.by/3/kasciol/sanctuarium/9083-natsyuanalny-sanktuaryj-matsi-bozhaj-u-budslave [dostęp: 17 III 2020 r.].

²¹ *Katolicki Festyn Budślawski na liście UNESCO*, dzieje.pl/dziedzictwo-kulturowe/katolicki-festyn-budslawski-na-liscie-unesco [dostęp: 15.12.2020].

²² *Kapela*, w: *Encyklopedia muzyki*, red. A. Chodkowski, Warszawa 2001, s. 424.

²³ D. Sobczak, *Ks. Władysław Zientarski (1916–1991) – badacz dziejów muzyki polskiej od XV do XIX wieku*, Lublin 2008, s. 123.

²⁴ F. Sielicki, *Region dolginowsko-budślawsko-krzywicki...*, dz. cyt., s. 31.

²⁵ В. Гліннік, *Капэла айцоў-бэрнардынцаў у Будславе*, „Мастацтва” (2002), nr 1, s. 31.

Odnaleziono wtedy księgę zawierającą warunki umowy z chłopcami przyjętymi do zespołu²⁶.

W 1810 r. sporządzono rejestr partytur oraz instrumentów muzycznych kapeli w Budślawiu, który niestety zaginął²⁷. W 1839 r. pojawiło się po raz pierwszy imię i nazwisko osoby związanej z kapelą budślawską. Jest to dyrygent i nauczyciel muzyki, Adam Nawicki. Wiadomo też, że w tym samym roku szkoła muzyczna liczyła 24 uczniów²⁸. Byli to: Kacper Widmunt, Wilhelm Janowski, Felicjan Janowski, Walerian Kondratowicz, Kazimierz Kowalewski, Aleksander Kowalewski, Jan Zauściński, Kajetan Zauściński, Edward Niewiarowski, Stanisław Ciechanowicz, Józef Wiszniewski, Aleksander Żukowski, Antoni Lubowicki, Wincenty Kosarewski, Stanisław Bujnicki, Ignacy Narbut, Florian Narbut, Ksawery Ilinicz, Julian Piaszkiewicz, Ignacy Dobrowolski, Eliasz Kozakiewicz, Kazimierz Gajkowicz, Jan Gilewicz, Jan Laudański²⁹.

W 1822 r. sporządzono inwentarz kapeli, zgodnie z którym w bibliotece muzycznej znajdowało się 540 tomów z nutami, m.in. msze, nieszpory, litanie, symfonie, koncerty, polonezy itp. Według W. Glinnika była to jedna z największych ówczesnych muzycznych bibliotek klasztornych na ziemiach białoruskich³⁰. Wymieniony inwentarz obejmował także 33 instrumenty muzyczne. Księga z 1822 r. podaje także, że podczas nabożeństw kapeliści przebywali zwykle w balkonie znajdującym się nad głównym wejściem do świątyni, który zachował się do obecnych czasów w dobrym stanie³¹. W 1839 r. kapela posiadała już 42 instrumenty³².

Ks. Władysław Zawalniuk, który badał codzienny porządek nabożeństw w świątyni budślawskiej w pierwszej połowie XIX w., uważa, że muzyka instrumentalna towarzyszyła obrzędowi liturgicznemu nie tylko w niedziele i święta, ale także w dni powszednie³³. Przypuszcza też, że istniała poświęcona Matce Bożej Budślawskiej specjalna kompozycja muzyczna, której zapis nutowy zaginął³⁴. Nie wiadomo, co się stało z instrumentami muzycznymi ani też ze zbiorami nutowymi po kasacji klasztoru w 1858 r. Nieznany jest los, jaki spotkał budślawskich muzykantów³⁵.

²⁶ В. Гліннік, *Капэла айцоў-бэрнардзінцаў...*, art. cyt., s. 31.

²⁷ В. Гліннік, *Капэла айцоў-бэрнардзінцаў...*, art. cyt., s. 32.

²⁸ У. Завальнюк, *Будслаўскі касцёл...*, dz. cyt., s. 18.

²⁹ В. Гліннік, *Капэла айцоў-бэрнардзінцаў...*, art. cyt., s. 32.

³⁰ В. Гліннік, *Капэла айцоў-бэрнардзінцаў...*, art. cyt., s. 32.

³¹ В. Гліннік, *Капэла айцоў-бэрнардзінцаў...*, art. cyt., s. 33.

³² В. Гліннік, *Капэла айцоў-бэрнардзінцаў...*, art. cyt., s. 33.

³³ Dzieje kościoła budślawskiego spisał w 1838 r. powieściopisarz Ignacy Chodźko (1794–1861). W książce tej zanotował zdanie swojego dziadka, który mówił „o pięknie brzmiącej kapeli, która nadaje potęgę i wielkości liturgii poświęconej Matce Bożej”. Por. У. Завальнюк, *Будслаўскі касцёл...*, dz. cyt., s. 23.

³⁴ У. Завальнюк, *Будслаўскі касцёл...*, dz. cyt., s. 26–27.

³⁵ В. Гліннік, *Капэла айцоў-бэрнардзінцаў...*, art. cyt., s. 33.

Osiemnastowieczny antyfonarz bernardyński

Liczba zabytków katolickiej tradycji muzycznej, które znajdują się w archiwach i muzeach Białorusi, w dzisiejszych czasach jest dość skromna. Średniowieczne rękopisy muzyczne oraz druki z XVII–XVIII w. są przechowywane przeważnie w bibliotekach i archiwach zagranicznych, co znacznie utrudnia ich badanie. Rękopiśmienny zabytek z XVIII w., antyfonarz z klasztoru Ojców Bernardynów w Budślawiu, który obecnie znajduje się w Narodowym Muzeum Historycznym Republiki Białorusi w Mińsku, został oznaczony sygnaturą KII 13633. W zabytku zachowała się strona tytułowa: *Antiphonarium minoriticum una cum Missis Pro Conventu Budensi, Ad Sanctam Mariam. Assumptam PP. Bernardinorum. Cura A. R. P. Constantini. Pens. Gvardiani convent Budensis. Anno Domini 1751. mense Marto. Labor Fr. Phi: B: Laico Professo. Manuskrypt ten nie doczekał się dotąd szczegółowego opracowania monograficznego. Nieznane pozostają też aż do dziś nazwiska kopistów. Można także stwierdzić, że księga ta o wymiarach 34,5 cm × 20,5 cm jest zachowana w dobrym stanie mimo licznych widocznych śladów klejenia, szycia itp. Obwoluta antyfonarza została tradycyjnie wykonana z prostokątnej deski obciążonej skórą. Wewnętrzna stronę oprawy ozdobiono floraturą. Na grzbiecie księgi znajdują się wklejki o niezidentyfikowanej kompozycji³⁶. Zjawisko to nie jest odosobnione. Znać są liczne przypadki, gdy utwór już nieużywany zostawał pocięty na paski, którymi scalano grzbiety innych książek³⁷.*

Przy oprawie zachowała się część klamry zamykającej wolumin³⁸. Naroża kart nie uległy zniszczeniu, toteż zachowała się ciągłość numeracji obejmująca 177 stron. Omawianą księgę cechuje skromne zdobnictwo. Rękopis wykonano w trzech kolorach: czarnym, czerwonym i żółtym. Początek każdego utworu oraz poszczególnych wersetów zaznaczono czerwonym lub żółtym atramentem³⁹.

Prezentowany zabytek to zbiór zawierający śpiewy mszalne i oficjum, na co wskazuje indeks figurujący na końcu księgi. Widać zatem, że omawiane źródło nie odpowiada w pełni klasycznej postaci antyfonarza, która powinna obejmować śpiewy oficjum brewiarzowego⁴⁰ – w przeciwieństwie do graduału zawierającego śpiewy mszalne⁴¹. W rękopisie bernardyńskim śpiewy mszalne ograniczono do części *Ordinarium missae* (13 schematów bez *Credo*) i czterech sekwencji, natomiast w śpiewach oficjum zamieszczono antyfony *ad Benedictus* i *ad Magnificat* (główne antyfony liturgii godzin). Całość zamyka formularz Mszy za zmarłych (*Requiem*).

³⁶ Мартынюк Т., *Антыфанарый XVIII стагоддзя...*, art. cyt., s. 95.

³⁷ Tego typu wklejką posłużył się np. wydawca *Śpiewnika* M.M. Mioduszewskiego z 1857 r. (zob. zbiory własne dr hab. Beaty Bodzioch).

³⁸ Т. Мартынюк, *Антыфанарый XVIII стагоддзя...*, art. cyt., s. 97.

³⁹ Т. Мартынюк, *Антыфанарый XVIII стагоддзя...*, art. cyt., s. 98.

⁴⁰ B. Stäblein, *Antiphonar (Antiphonale)*, w: *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*, t. 1, red. F. Blume i in., Basel–Kassel 1949, kol. 546.

⁴¹ I. Pawlak, *Graduał*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 6, dz. cyt., kol. 24–25.

Na podstawie pobieżnego przeglądu księgi można też zauważyć dosyć liczną grupę (14 melodii) Credo. Z pewnością niektóre z nich nie są pochodzenia gregoriańskiego. Można to stwierdzić na podstawie takich tytułów, jak: Patrem Stradomiense, Patrem anielskie czy Patrem lubelskie. To ostatnie udało się odnaleźć w katalogu Patrem tzw. gradualów piotrkowskich, sporządzonym przez Ireneusza Pawlaka⁴².

Zapis nutowy wykonano czarnym inkaustem na czerwonej pięciolinii (zamiast na czterolinii). Zapewne zwyczaj ten był charakterystyczny dla muzycznej tradycji bernardynów. Może o tym świadczyć np. gradual bernardyński z XV w. (Biblioteka Diecezjalna w Sandomierzu). Wiadomo jednak, że notację neumatyczną na pięciolinii stosowały również inne zakony, na przykład benedyktyni tynieccy⁴³.

Kształty nut wykazują nieznaczne zróżnicowanie w zależności od piszącego je skryptora. Na tej podstawie można stwierdzić, że do powstania antyfonarza przyczyniło się ośmiu kopistów⁴⁴. Na pierwszy rzut oka wydaje się, że manuskrypt sporządzono starannym pismem. Okazuje się jednak, że istnieją rękopisy bernardyńskie wykonane z większym kunsztem (np. *Graduale de Sanctis* z 1526 r., Kraków, Biblioteka Prowincji oo. Bernardynów). Należy dodać, że notację zastosowaną w KPI 13633 charakteryzują niewielkie prostokąty, który zlewają się ze sobą, zwłaszcza w ruchu sekundowym pes, clivis czy climacus. Ta odmiana notacji kwadratowej jest typowa dla rękopisów bernardyńskich (np. Biblioteka Diecezjalna w Sandomierzu)⁴⁵.

W KPI 13633 znajdują się również fragmenty z notacją menzurálną oraz fragmenty, gdzie notacja menzurálna przeplata się z kwadratową⁴⁶. Praktyka ta nie jest obca w kręgu polskich rękopisów franciszkańskich⁴⁷. Elementy notacji menzurálnej można znaleźć także w późniejszych źródłach polskich, na przykład w drukowanych kancjonałach kościelnych z XIX w.⁴⁸ W antyfonarzu stosowane są zgodnie ze standardem dwa klucze: C i F. Występują też znaki chromatyczne: bemol i krzyżyk, co wiąże się ze złożonymi zagadnieniami ewolucji w rozumieniu modalności gregoriańskiej⁴⁹. W badanym zabytku bardzo często pojawia się zapis chorałowy przedzielony skrótem org., czyli organy, co wskazuje na stosowanie praktyki alternatim⁵⁰. Antyfonarz jest też świadectwem stosowania języka polskiego podczas

⁴² I. Pawlak, *Graduały piotrkowskie jako przekaz chorału gregoriańskiego w Polsce po Soborze Trydenckim*, Lublin 1988, s. 186–188, 300–301.

⁴³ J. Szendrei, *Notacja liniowa w polskich źródłach chorałowych XII–XVI wieku*, w: *Notae musicae artis. Notacja muzyczna w źródłach polskich XI–XVI wieku*, red. E. Witkowska-Zaremba, Kraków 1999, s. 229, 254.

⁴⁴ Т. Мартынюк, *Антыфанарый XVIII стагоддзя...*, art. cyt., s. 98.

⁴⁵ J. Szendrei, *Notacja liniowa...*, art. cyt., s. 203, 251, 559.

⁴⁶ Т. Мартынюк, *Антыфанарый XVIII стагоддзя...*, art. cyt., s. 97.

⁴⁷ J. Szendrei, *Notacja liniowa...*, art. cyt., s. 203–204.

⁴⁸ B. Bodzioch, *Cantionale ecclesiasticum na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Lublin 2014, s. 67–72.

⁴⁹ J. Łaś, *Tonalność melodii gregoriańskich*, Kraków 1965.

⁵⁰ K. Morawska, *Historia muzyki polskiej. Renesans*, Warszawa 1994, s. 64.

Mszy. Jako przykład może posłużyć pieśń Chrystus zmartwychwstał jest⁵¹, którą już od średniowiecza śpiewano pomiędzy łacińskimi zwrotkami sekwencji Victimae paschali laudes⁵².

Przedstawiony rękopis ilustruje zatem praktykę liturgiczno-muzyczną klasztoru Ojców Bernardynów w Budślawiu, która prawdopodobnie nie odbiegała od zwyczajów stosowanych w innych konwentach bernardyńskich. To zagadnienie wymaga jednak odrębnych studiów.

Organy budślawskie

Intensywny okres budownictwa organowego w Wielkim Księstwie Litewskim przypada na lata 1730–1740, kiedy to większość kościołów w miastach i na wsiach szczyliła się własnymi organami. W tym czasie rosła nie tylko liczba instrumentów, lecz rozwijała się również ich strona techniczna, konstrukcyjna, architektoniczna oraz dekoracyjna. W dużych świątyniach, m.in. w Połocku, Białyniczach i Budślawiu, a także w wielu innych miastach zainstalowano organy posiadające dwa manualy, wyposażone w więcej niż 20 rejestrów. Są to instrumenty barokowe, bogato zdobione dekoracyjną rzeźbą, będące dumą narodowego budownictwa organowego na Białorusi. Ten okres świetności trwał do połowy XIX w.⁵³

Połowa XVIII w. to także czas rozwoju muzyki w sanktuarium budślawskim. W 1758 r. dzięki funduszom Barbary Skarulskiej⁵⁴ w kościele zamontowano pierwsze organy. Nie zachowały się bliższe informacje o tym instrumencie⁵⁵. Wiadomo tylko, że w 1783 r. zbudowano nowe organy. Ich budowniczym był słynny organmistrz, Nicolaus Jantzen, przedstawiciel barokowej wileńskiej szkoły organmistrzowskiej. Warto podkreślić, że ten sam organmistrz jest twórcą wielu dwumanałowych organów, które w całości lub w części zachowały się do czasów współczesnych w kościołach na Białorusi⁵⁶.

Organy budślawskie, mimo blisko trzech wieków istnienia, nie zostały znacząco przebudowane. Prospekt organowy, wiatrownice, traktura, większa część głosów i zdobienia snycerskie pochodzą z czasów powstania instrumentu. Pośród wszystkich barokowych organów na terenach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego, które zachowały się do czasów współczesnych, organy w Budślawiu plasują się na

⁵¹ Т. Мартынюк, *Антыфанарый XVIII стагоддзя...*, art. cyt., s. 100.

⁵² H. Feicht, *Św. Cyryl i Metody w polskich księgach choralowych i śpiewnikach*, w: H. Feicht, *Studia nad muzyką polskiego średniowiecza*, red. Z. Lissa, Kraków 1975, s. 263–265.

⁵³ С. Немагай, У. Неўдах, А. Бурдзялёў, *Арганы Беларусі: з вышыні стагоддзяў*, w: *Энцыклапедыя рарытэтаў*, red. У. Андрыевіч і ін., Мінск 2018, s. 8.

⁵⁴ Hojna dobrodziejka klasztoru, córka chorążego z Dołhinowa. Por. F. Sielicki, *Region dołginowsko-budślawsko-krzywicki...*, dz. cyt., s. 31

⁵⁵ F. Sielicki, *Region dołginowsko-budślawsko-krzywicki...*, dz. cyt., s. 31.

⁵⁶ Янцэн Нікалаус (*Jantzen Nicolaus, 1720–1791*), argany.by/янцэн-нікалаус [dostęp: 10 IX 2019 r.].

trzecim miejscu pod względem liczby rejestrów, po organach w Wilnie i Cytowianach (Litwa)⁵⁷. Układ głosów instrumentu w Budślawiu przedstawia się następująco⁵⁸:

Układ głosów w organach budślawskich

21/II Nicolaus Jantzon, 1783	
I Manual (C–d ³)	II Manual (C–d ³)
BORDON 16'	FLET 8'
PRINCIPAL 8'	RORFLET 8'
FLET MAIOR 8'	QUINTADÆNA 8'
SALCINAL 8'	UNDAMARYS 8'
QUINTADÆNA 8'	PRINCIPAL 4'
OCTAVA PRINCIPAL 4'	FLAUT TRAVER 4'
FLET MINOR 4'	NASSAT 3'
JULA 4'	SPIEL FLET 2' (brak piszczałek)
QWINTA 3'	VOX HUMANA 8'
SUPEROCTAVA 2'	
MIXTURA 4ch	
GAMBA 8' (był Trompet 8')	
II/I	
ZIMBELSTERN oraz TYMPANI	
Mechaniczna traktura gry i rejestrów, system klapowo-zasurowy	
Miech magazynowy, silnik własnej roboty, mechanizm do ręcznego kalikowania (koło), SIGNATURA [...] Kalkanejste [...] (sygnał dla kalikanta)	

Podobnie jak większość instrumentów budowanych przez Nikolausa Jantzenego, również organy budślawskie nie miały pedału. Organy ustawiono na chórze muzycznym nad głównym wejściem do kościoła. Na dolnym poziomie znajduje się stół gry wbudowany w szafę organową, miech (nieoryginalny, przebudowany na początku XX w.) oraz traktura mechaniczna. Na górnym poziomie umieszczono trzy wiatrownice. Do pierwszego manualu przypisane są wiatrownice rozmieszczone

⁵⁷ А. Бурдзялёў, *Арганы Беларусі [Будслаў]*, w: *Энцыклапедыя рарытэтаў*, dz. cyt., s. 32.

⁵⁸ Будслаў. *Касцёл Унебаўзяцця Найсвяцейшай Панны Марыі*, argany.by/будслаў-касцёл-унебаўзяцця-найсвяце [dostęp: 10 IX 2019 r.].

po bokach instrumentu, na których ustawiono piszczałki jedenastu rejestrów, natomiast centralna wiatrownica z dziewięcioma rejestrami przypisana jest do drugiego manualu. Takie rozmieszczenie wiatrownic dzieli prospekt na trzy części: centralną, złożoną z niższej, środkowej wieży piszczałkowej (siedem piszczałek) wraz z przylegającymi dwoma polami bocznymi (po dziewięć piszczałek), zawiera w sumie 25 piszczałek głosu Principal 4' z drugiego manualu; dwie jednakowe sekcje boczne złożone z wyższych wież piszczałkowych (po siedem piszczałek) oraz przylegających do nich pół piszczałkowych (każde po pięć piszczałek) zawierają w sumie 34 piszczałki rejestru Principal 8' z pierwszego manualu. Na bocznych wieżach piszczałkowych umieszczono rzeźby dwóch aniołów z trąbami. Postacie aniołów różnią się między sobą: anioł po lewej stronie gra na trąbie, anioł po prawej trzyma instrument w opuszczonej ręce. Zwieńczenie centralnej wieży piszczałkowej stanowi gwiazda Zimbelstern (gwiazda z dzwonami). Z tyłu prospektu zainstalowano urządzenie Tympani. Ponadto prospekt organów w Budślawiu jest ozdobiony dekoracją snycerską u podstawy oraz przy zwieńczeniu każdego pola i każdej wieży piszczałkowej. Po bokach umieszczono uszaki, również ozdobione dekoracją snycerską. U podnóża dużych wież piszczałkowych znajdują się ozdobne kartusze, pod małą wieżą widnieje drewniana imitacja niewielkiego baldachimu nad głową organisty z elementami imitującymi warkocze. Na zwieńczeniu pół piszczałkowych sekcji pierwszego manualu zarówno po stronie prawej, jak i lewej umieszczono imitacje latarni. Prospekt organowy jest utrzymany w kolorystyce pastelowej, dominuje kolor biały uzupełniony fragmentami w kolorze jasnej mięty, elementy dekoracyjne zostały pozłoczone.

Manubria w liczbie 24 są podzielone na dwie grupy: z lewej i z prawej strony stołu gry po dwa pionowe rzędy z każdej strony. Wewnętrzne rzędy manubriów odnoszą się do pierwszego manualu, zewnętrzne uruchamiają głosy przypisane do drugiego manualu. Na tylnej ścianie szafy organowej zachowały się napisy typu „byłem tutaj” z dopisanymi datami z lat 1920–1930. Organy w świątyni budślawskiej to jedyny instrument na Białorusi, w którym łączenie manualów dokonuje się za pomocą mechanizmu o dawnej konstrukcji, polegającym na przesunięciu górnej klawiatury o kilka centymetrów (Schiebekoppel)⁵⁹.

Pod względem brzmieniowym organy nawiązują do stylistyki barokowej. Świadczy o tym liczna obsada głosów pryncypałowych oraz fletowych zbudowanych w różnym stopażu: od głosu szesnastostopowego (Bordon 16') aż do głosów dwustopowych (Superoctava 2' oraz Spiel flet 2'), a także głosy alikwotowe (Qwinta 3' oraz Nassat 3'). W organach umieszczono jeden głos smyczkujący – Salcinal 8'. Większość piszczałek wykonanych z metalu najprawdopodobniej wykonał Nicolaus Jantzen. Wątpliwości budzą różnice w wyglądzie tabliczek rejestrowych. Oznaczenia takich rejestrów, jak: Principal 8', Octava Principal 4', Bordon 16', Salcinal 8', Flet Maior 8', Quintadena 8', Jula 4', Qwinta 3', Superoctava 2 w pierwszym ma-

⁵⁹ Пор. А. Бурдзялёў, *Арганы Беларусі [Будслаў]*, art. cyt., s. 39.

nuale, oraz Principal 4', Flet 8', Rorflet 8', Flaut Trawer 4', Nassat 3', Spiel Flet 2' w drugim manuale, wykonane są w jednakowym stylu, przy użyciu archaicznego wzoru pisma. Natomiast tabliczki rejestrów: Qwintaton 8', Clarnet, Mixtura i Gamba zostały wykonane inaczej. Zmiana tabliczek określających nazwy rejestrów może oznaczać, że wymieniono całe głosy. Jednakże wiadomo zarazem, że porcelanki niekiedy odpadają i konieczne staje się zrobienie nowych bez ingerencji w układ rejestrów.

Udało się zidentyfikować niektóre ingerencje w pierwotny zestaw głosów. Organmistrz Piotr Wojciechowicz na początku XX w. na miejsce oryginalnego rejestru Trompet 8' ustawił Gambę 8', zgodnie z kanonami modnej wówczas stylistyki romantycznej⁶⁰. Ten sam organmistrz dokonał także wymiany miecha. Nie wiadomo natomiast, kto dokonał innej zmiany. Wbrew opisowi tabliczki z napisem Clarnet znajduje się w tym miejscu rejestr stosowany w organach od XIX wieku – Undamaris 8'. A zatem ten głos także wstawiono w miejsce piszczałek innego rejestru. Głos Mixtura i Qwintaton 8' mimo różniących się tabliczek rejestrowych mogą być oryginalne. Prace przy o organach budslawskich prowadziła także firma Wacława Bierneckiego. W katalogu spółki z lat 20. XX w. zanotowano, że jedną z podjętych prac była „przebudowa gruntowna” organów w Budslawiu. Najprawdopodobniej napis „1923” na tylnej ścianie mechanizmu Zimbelstern jest świadectwem tej renowacji⁶¹. Szczegóły przeprowadzonych prac pozostają nieznane.

Bibliografia

Źródła internetowe

- Будслаў. Касцёл Унебаўзяцця Найсвяцейшай Панны Марыі*, argany.by/будслаў-касцёл-унебаўзяцця-найсвяце [dostęp: 10 IX 2019 r.].
- Katolicki Festyn Budslawski na liście UNESCO*, dzieje.pl/dziedzictwo-kulturowe/katolicki-festyn-budslawski-na-liscie-unesco [dostęp: 15.12.2020].
- Kościół św. Franciszka i św. Bernardyna w Wilnie*, pl.wikipedia.org/wiki/Ko%C5%9Bci%C3%B3%C5%82_%C5%9Bw._Franciszka_i_%C5%9Bw._Bernardyna_w_Wilnie [dostęp: 14 X 2020 r.].
- Нацыянальны санктуарый Маці Божай у Будславе*, catholic.by/3/kasciol/sanctuarium/9083-natsyuanalny-sanktuarij-matsi-bozhaj-u-budslave [dostęp: 17 III 2020 r.].
- Янцэн Нікалаус (Jantzen Nicolaus, 1720–1791)*, argany.by/янцэн-нікалаус [dostęp: 10 IX 2019 r.].

⁶⁰ Por. A. Бурдзялёў, *Арганы Беларусі [Будслаў]*, art. cyt., s. 32–33.

⁶¹ Por. *Будслаў. Касцёл Унебаўзяцця Найсвяцейшай Панны Марыі*, argany.by/будслаў-касцёл-унебаўзяцця-найсвяце [dostęp: 10 IX 2019 r.].

Opracowania

- Bodzioch B., *Cantionale ecclesiasticum na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Lublin 2014.
- Бурдзялёў А., *Арганы Беларусі [Будслаў]*, w: *Энцыклапедыя рарытэтаў*, red. У. Андрыевіч і in., Мінск 2018.
- Бурлака В., *Нацыянальныя санктуарыі Маці Божай Будслаўскай*, Мінск 2009.
- Дадзіёмава В., *Гісторыя музычнай культуры Беларусі да XX стагоддзя*, Мінск 2012.
- Feicht H., *Św. Cyryl i Metody w polskich księgach choralowych i śpiewnikach*, w: H. Feicht, *Studia nad muzyką polskiego średniowiecza*, red. Z. Lissa, Kraków 1975, s. 244–266.
- Гліннік В., *Капэла айцоў-бэрнардынцаў у Будславе*, „Мастацтва” (2002), nr 1, s. 31–33.
- Kapela*, w: *Encyklopedia muzyki*, red. A. Chodkowski, Warszawa 2001, s. 424–425.
- Кулагін А., *Касцёл спачыну Найсвяцейшай Дзевы Марыі [в. Будслаў]*, w: *Каталіцкія храмы на Беларусі: Энцыклапедычны даведнік*, red. А. Кулагін, Мінск 2000, s. 17–19.
- Лаўрык Ю., *Гісторыя бібліятэкі будслаўскага канвента айцоў бэрнардынаў*, „Наша Вера” (2018), nr 2, s. 30–34.
- Łaś J., *Tonalność melodii gregoriańskich*, Kraków 1965.
- Maciejewski T., *Elementy systemu menzuralnego w monodii choralowej XIII–XVI wieku*, w: *Notae musicae artis. Notacja muzyczna w źródłach polskich XI–XVI wieku*, red. E. Witkowska-Zaremba, Kraków 1999, s. 283–347.
- Мартынюк Т., *Антыфанарый XVIII стагоддзя з Будслаўскага кляштара бэрнардынцаў*, „Научные труды Белорусской государственной академии музыки” (2006), nr 13, s. 93–103.
- Morawska K., *Historia muzyki polskiej. Renesans*, Warszawa 1994.
- Немагай С., Неўдах У., Бурдзялёў А., *Арганы Беларусі: з вышыні стагоддзяў*, w: *Энцыклапедыя рарытэтаў*, red. У. Андрыевіч і in., Мінск 2018, s. 6–12.
- Pawlak I., *Graduał*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 6, *Graal – Ignorancja*, red. J. Walkusz i in., Lublin 1993, kol. 24–25.
- Pawlak I., *Graduały piotrkowskie jako przekaz chorału gregoriańskiego w Polsce po Soborze Trydenckim*, Lublin 1988.
- Różycka-Bryzek A., Legierski R., *Hodegetria*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 6, *Graal – Ignorancja*, red. J. Walkusz i in., Lublin 1993, kol. 1096–1099.
- Sielicki F., *Region dolginowsko-budslawsko-krzywicki na dawnej Wileńszczyźnie*, Wrocław 1989.
- Sobczak D., *Ks. Władysław Zientarski (1916–1991) – badacz dziejów muzyki polskiej od XV do XIX wieku*, Lublin 2008.

Stäblein B., *Antiphonar (Antiphonale)*, w: *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*, t. 1, red. F. Blume i in., Basel–Kassel 1949, kol. 546.

Szendrei J., *Notacja liniowa w polskich źródłach chorałowych XII–XVI wieku*, w: *Notae musicae artis. Notacja muzyczna w źródłach polskich XI–XVI wieku*, red. E. Witkowska-Zaremba, Kraków 1999, s. 187–281.

Завальнюк У., *Будслаўскі касцёл – святыня Беларусі*, Мінск 1993.

Streszczenie

Kościół w Budślawiu jest głównym białoruskim ośrodkiem maryjnym. Od początku istnienia (XVI w.), miejscowość ta była związana z działalnością zakonu bernardynów. Pozostawali oni wiernymi kustoszami i promotorami religijnej kultury muzycznej aż do połowy XIX w. Po kasacji zakonu (1858) świątynię oddano duchowieństwu diecezjalnemu. Bernardyni powrócili do budślawskiego sanktuarium w 1996 r., a jego rangę znacząco podniosło wpisanie Festynu Budślawskiego na listę UNESCO w 2018 r.

Ojcowie bernardyni pozostawili po sobie nieprzebadane jeszcze dziedzictwo związane z sanktuarium w Budślawiu. W artykule wskazano na trzy świadectwa historyczne, jakimi są: zespół muzyczny, antyfonarz i organy. Zachowane dokumenty pozwalają na niepełną rekonstrukcję dziejów zespołu, częściowe odtworzenie listy muzyków oraz inwentarza partytur i instrumentów. Nasilające się represje nie pozwoliły na odbudowę zespołu. Kapela muzyczna w świątyni budślawskiej funkcjonowała ok. 100 lat (od połowy XVIII do połowy XIX w.). Opisany rękopis liturgiczny przechowywany obecnie w Narodowym Muzeum Historycznym Republiki Białorusi w Mińsku (sygn. КП 13633), znany jako antyfonarz, pochodzi z XVIII w. Strona tytułowa, zawartość i styl pisma nutowego wskazują jego bernardyńską proweniencję. Do dziś zachowały się organy zbudowane w 1783 r. przez Nikolausa Jantzenego. Ten 20-głosowy instrument był poddawany mało udokumentowanym renowacjom. Wiadomo, że pewnych zmian dokonał na początku XX w. Piotr Wojciechowicz, natomiast ok. 1923 r. prace przy organach budślawskich prowadziła firma Wacława Biernackiego.

Słowa kluczowe: antyfonarz, organy, muzyka kościelna, sanktuarium, białoruska kultura muzyczna, bernardyni

Musical Activity of the Bernardine Fathers at the Shrine of Our Lady of Budslau in Belarus

Summary

The church in Budslau is the main Belarusian Marian center. From the beginning of its existence (16th century), Budslau was associated with the activities of the Bernardine order. They remained faithful custodians and promoters of religious music until the mid-19th century. After the suppression of the order (1858), Budslau church was passed to the diocesan clergy. The Bernardines returned to the sanctuary in Budslau in 1996. The importance of the sanctuary increased greatly after inclusion of the Budslau Fest into the UNESCO list 2018.

The Bernardine fathers left behind an unexplored legacy at the sanctuary in Budslau. The article points to three testimonies: the musical ensemble, the antiphony, and the organ. The preserved documents allow for an incomplete reconstruction of the ensemble's history, a partial reconstruction of a list of musicians, and the inventory of music sheets and instruments. The increasing repression did not allow the ensemble to be restored. The musical group in Budslau existed for about 100 years (from the mid-18th to the mid-19th century). The liturgical manuscript, described as an antiphony, is currently stored in the National Historical Museum of the Republic of Belarus in Minsk (ref. КП 13633) and dates from the 18th century. The organ built in 1783 by Nikolaus Jantzen has survived to this day. This 20-voice instrument has undergone little documented restoration. It is known that some changes were made at the beginning of the 20th century by Piotr Wojciechowicz and around 1923 the works on the Budslau organ were carried out by Waclaw Biernacki's company.

Key words: antiphony, organ, church music, sanctuary, Belarusian musical culture, the Bernardines

